

УДК 373.2.016:81-028.31

ОСОБЛИВОСТІ НАВЧАННЯ ДІТЕЙ 5-6 РІЧНОГО ВІКУ ОПИСУ

Порядченко Леся Анатоліївна

доцент кафедри початкової освіти

та методик гуманітарних дисциплін

Педагогічного інституту

Київського університету

імені Бориса Грінченка

Вміння чітко, логічно і грамотно описати об'єкт або подію, донести до співрозмовника певну думку, відстояти у словесній суперечці свою позицію - це справжнє мистецтво, яким володіє далеко не кожен з нас. У чому ж причина? А причина в тому, що починаючи з раннього дитинства, нас не вчили мистецтву живого слова, не заклали тієї мовної бази, якою ми могли б вміло користуватися в процесі вираження своєї думки.

Сенситивним періодом у становленні промови людини, у формуванні вмінь правильно і чітко висловлювати свою думку, використовуючи для цього різноманітні засоби рідної мови, є період дошкільного дитинства і початковий етап навчання в школі.

Велике значення в розвитку мови і мислення дитини має робота над функціонально-смісловим типом мови - описом, як одним з видів монологу, безпосередньо на уроках розвитку мовлення, а також і на уроках читання, рідної мови, образотворчого мистецтва, художньої праці, природознавства та музики.

Проблематика навчання опису була предметом дослідження як у дошкільній (В.В.Гербова, О.Я.Зрожевська, С.В.Ласунова), так і в шкільній лінгвометодіке (О.П.Глазова, З.О.Доморацкая, Л.М. Міненко, Г.І.Сорокіна, В.А.Собко). Вченими описано варіативні методики навчання описового мовлення дітей дошкільного (М.М.Алексеева, А.М.Богущ, А.М.Бородич,

Л.В.Ворошиніна, Н.В.Гавриш, Е.П.Короткова, Г.М. Ляміна, Е.І.Тихеева, О.С.Ушакова, В.І.Яшина та ін.) та молодшого шкільного віку (Н.О.Будна, Н.А.Головань, Л.О.Верзацька, М.С.Вашуленко, Т.О.Ладиженська, Н.І.Лепська, М.Р.Львов, М.М.Наумчук, К.С.Прищепа, Н.Ф.Скрипченко, Г.А.Фомічова та ін.).

Але, як показує практичний досвід, не завжди вчителі та вихователі мають достатні знання про опис, не володіють інформацією про особливості продукування опису дітьми 5-6 річного віку, що допомогло б їм у їхній подальшій практичній, безперервній, послідовній роботі з дітьми в процесі засвоєння цього функціонально-смислового типу мовлення.

Тому, метою нашої статті є представлення методичних особливостей навчання опису дітей 6-и років у першому класі з урахуванням вимог наступності, в основі яких лежить **формування умінь висловлюватись у формі опису.**

Насамперед зазначимо, що для здійснення процесу розвитку мовлення дітей на основі опису, що спрямований на реалізацію наступності, необхідним є вирішення таких **завдань:**

1. Удосконалення й подальший розвиток навичок будувати описи, здобуті в дошкільному віці:

- Удосконалення мовленнєвих навичок аудіювання висловлювань – описів;
- збагачення словника дітей лексикою, яка точно й виразно передає ознаки описуваних предметів, явищ, дій;
- збагачення синтаксичної будови дитячого мовлення синтаксичними конструкціями, за допомогою яких утворюються описові контексти;
- активізація в усному мовленні дітей доречних лексико-граматичних засобів, характерних для опису – для оптимального відтворення властивостей і якостей об'єктів та дій.

2. Формування в дітей **початкових умінь будувати висловлювання – описи:**

- формувати вміння аудіювання (сприймання й розуміння) описів, спостереження за специфікою мовного матеріалу;
- формувати в дітей первісні елементарні знання про опис як функціонально-смисловий тип мовлення, про його структуру;
- учити дітей об'єктивувати опис як метамовну одиницю;
- розвивати в першокласників уміння рефлексувати створені ними описи як найвищу одиницю мовлення, як особливий його тип.

Відповідно до визначених завдань наступність у змісті навчання опису забезпечується, по-перше, опорою на мовний емпіричний, неусвідомлений досвід дитини, який є показником змісту мовної дошкільної освіти, по-друге, логічним його продовженням і поступовим ускладненням змісту навчання опису в 1 класі, який передбачав озброєння початковими знаннями, що є показником поступального розширення й поступового ускладнення навчального матеріалу, вивчення його на вищому – усвідомленому рівні (дітям надаються елементарні знання про те, що таке опис, які його види, із яких частин складається опис, що має відображатися в кожній із частин опису), і формування на основі цих знань мовленнєвих умінь – усвідомлених і довільних дій дитини (дітей учили будувати описи, осмислено відбираючи із власного мовленнєвого арсеналу ті словосполучення, речення та контексти, що є складовими елементами опису, спиратися при цьому на експліцитні знання про опис; контролювати власне мовлення, визначаючи правильність підбору синтаксичних конструкцій до відповідного виду опису).

Для реалізації визначених завдань у реальному процесі навчання опису дітей 6-річного віку нами розроблено зміст згідно з принципом наступності. Він формується за такими блоками:

Блок №1 – **комунікативний** – мовний зміст для формування в дітей навичок і умінь будувати висловлювання-описи в усній формі.

Специфіка цього змісту полягає в тому, що це не просто перелік синтаксичних конструкцій, а саме ті словосполучення й речення, що утворюють опис. Це зміст суто комунікативної роботи. Він конкретизує в

лексико-синтаксичному та стилістичному відношеннях завдання, передбачені Державним стандартом початкової школи, і містить усі різновиди словосполучень та речень, притаманних опису дій, явищ, предметів. Кожне із запропонованих словосполучень передає реальні відношення між явищами і предметами об'єктивної дійсності, представлені в мові як граматично-сміслові відношення між компонентами. Розрізняються основні типи відношень за такими значеннями: атрибутивні, об'єктні, суб'єктні, обставинні, що можуть мати різні підтипи. Використання дитиною кожного з видів словосполучень є показником багатства розвитку її індивідуального мовлення й мислення, її спроможності в подальшому сприймати та чітко усвідомлювати навчальні тексти шкільних предметів. Цей мовний зміст ми використовували у формуванні навичок і умінь будувати опис з метою забезпечення ефективної комунікації у дітей 6 років.

Мовний матеріал комунікативного змістового блоку подано в п.2.2.

Блок №2 – *лінгвістичний* – зміст для здійснення метамовної роботи щодо опису (як необхідна умова для об'єктивації опису як одиниці мови і подальшого **формування мовленнєвих умінь**).

Оскільки діти у своєму мовленні спираються не на наукові, а “життєві” поняття опису, необхідно на наступному етапі досягти осмислення дітьми первинних знань про мову, підвести їх до усвідомленого використання здобутих знань у процесі своєї мовленнєвої діяльності, осмисленого відбору й уживання у власному мовленні специфічного добору мовного матеріалу для опису.

Отже, у процесі навчання слід давати дітям такі знання про **суттєві ознаки опису**: описувати – це означає висловлюватися за допомогою мови: слів та речень, словесно малювати – повідомляти про те, що бачиш у цей момент часу (на яву, на фото, на картинці); за допомогою опису передаються ознаки та властивості предмета. (До них можна поставити запитання: яка?, який?, яке?, які? Наприклад: “*Оченята в дівчинки (які?) небесного кольору*”). У висловлювання також відтворюються ознаки і властивості дій. (До них

можна поставити запитання: як саме?, яким чином? Наприклад: *Хлопчик спускався з гірки, (як саме?) сидючи на санчатах*); в описі завжди відтворюються події, які відбуваються одночасно (*малюють, грають, читають, пишуть*).

Ураховуючи специфіку змісту другого блоку, необхідним є формування в дітей умінь об'єктивувати найпростіші за формою тексти-описи як синтаксичні одиниці найвищого ярусу, тобто сприймати і розуміти їх як мовну дійсність, як мовну одиницю, за допомогою якої будується мовлення, висловлювання та передаються якості і властивості предметів. В об'єктивації описів дітям допоможуть суттєві ознаки, які вони мають виокремити й усвідомити.

Для вивчення дітям пропонуються також і **формально-структурні ознаки опису**: опис складається із зачину, у якому називається об'єкт, що описується, основної частини, де передаються основні ознаки і властивості описуваного об'єкта, та кінцівки, у якій зазначаються відношення до описуваного об'єкта тієї особи, котра здійснює опис, або ж підводиться підсумок вищезазначеного). Усі речення оформляються інтонаційно: на початку речення голос підвищується, в кінці – понижується. Такими самими інтонаційними мають бути початок і закінчення частин опису. На письмі ця інтонація позначається великою літерою на початку і крапкою вкінці речення.

Окрім цього, змістом передбачено розрізнення описів, розповідей та міркувань як функціонально-сміслових типів мовлення за формально-граматичними запитаннями: розповідь відповідає на запитання хто?, що робить?; опис відповідає на запитання який?, яким чином?; міркування відповідає на запитання чому саме так, а не інакше?

Блок №3 – **Рефлексивний** – зміст для первинного **формування умінь будувати описи**.

У змісті цього блоку містяться знання про мовлення людини, зокрема про опис як мовленнєву, комунікативну одиницю, яка підлягає рефлексії.

Цей блок, як і попередній, передбачає вироблення в дітей 6-річного віку вмінь користуватися отриманими експліцитними знаннями у власній мовленнєвій практиці продукування описів; при створенні описових висловлювань рефлексувати їх (самопостереження, самоаналіз, роздуми над власним мовленням, самовідчуття мови, самооцінювання), контролюючи власне мовлення.

Таким чином, у навчанні дітей опису відбувається логічний перехід: від спонтанного, неусвідомленого мовлення, тобто від утвореної мовленнєвої навички, до її удосконалення й опертя на неї в озброєнні елементарними знаннями про опис та поступове формування початкових мовленнєвих умінь будувати описи на основі отриманих первісних знань про опис і рефлексії мовлення, тобто елементарної об'єктивації, рефлексивності, усвідомленості й довірливості як основи будь-якого мовленнєвого вміння.

Отже, реалізація принципу наступності у змісті розвитку зв'язного мовлення дитини на основі опису на межі між дошкільною та початковою ланками освіти полягає в тому, що діти першого класу початкової загальноосвітньої школи виконують навчальні дії не лише як практичне застосування під час створення описів різних видів засвоєного емпіричним шляхом неусвідомленого ними синтаксичного матеріалу (період дошкільного дитинства), а й на осмислення істотних ознак опису, його значення у спілкуванні, а відтак – і свідоме використання початкових знань про опис при побудові різноманітних його видів. Утім добір мовних засобів при формуванні мовленнєвих умінь залишається на рівні чуття мови, а не свідомості, оскільки види речень діти вивчають у середніх класах школи.

Методика введення в мовлення дітей специфічно-описового мовного матеріалу передбачає й відповідне специфіці кожного змістового блоку застосування **методів** навчання опису, адекватних до практичної й теоретико-практичної діяльності дітей. “Практичні” і “практико-теоретичні” (Л.П.Федоренко) підібрані з урахуванням специфіки засвоєння мови: або емпіричного, неусвідомленого, практичного шляху, характерного для

оволодіння навичками, або довільного, усвідомленого, метамовного, рефлексивно-комунікативного шляху, притаманного опануванню лінгвістичними знаннями і комунікативними вміннями.

Із **практичних (дотеоретичних) методів** використовуються бесіди, перекази, загадки, мовні дидактичні ігри, лексичні вправи, вправи на побудову описів та ін. Вони спрямовуються на практичне використання мови опису в мовленні й удосконалення навичок висловлюватися за типом опису. Із **практично-теоретичних методів** застосовуються такі: спостереження над реченнями, словосполученнями, що здатні утворити описи, над структурою опису, мовний аналіз, синтез, моделювання структури опису, порівняння різних типів висловлення, співставлення, абстрагування, класифікація мовних одиниць, виокремлення суттєвих ознак тощо. Усі вони сприяють осмисленню дітьми сутності опису, його об'єктивації; усвідомленню специфіки мови опису, свого мовленнєвого досвіду; формуванню мовленнєвих умінь.

Крім лінгвометодичних методів, необхідно використовувати й **загально-дидактичні методи**. **Інформаційно-рецептивні**: пояснення педагога, читання творів з аналізом їх змісту, структури, бесіди узагальнювального характеру тощо – використовуються для повідомлення знань про істотні ознаки опису, їх уточнення та розвитку умінь об'єктивувати опис. **Репродуктивні**: вправи, дидактичні ігри – використовуються з метою формування в дітей умінь аналізу текстів із наступним виокремленням із них описів та їх об'єктивації. **Евристичні** бесіди використовуються для осмислення й усвідомлення дітьми суттєвих ознак опису. **Евристичні** запитання використовуються для перевірки усвідомленості дітьми суттєвих ознак опису, наприклад: Що означає описувати? Що можна описати? Із чого ми починаємо описувати? Про що говоримо всередині опису, а про що вкінці? **Частково-пошукові** методи застосовуються при виконанні дітьми проблемних пошукових завдань, коли вони мали знайти відповідні мовні засоби для створення описових контекстів. **Дослідницькі** методи змушують дітей бути “маленькими дослідниками”, які самостійно та під керівництвом педагога будують різні види описів,

підбираючи відповідний, доречний синтаксичний мовний зміст, об'єктивують опис як одиницю мови, контролюють описові висловлювання однолітків та рефлексували власне мовлення.

Отже, наступність у використанні методів навчання опису полягає в тому, що вони підібрані з урахуванням комунікативного й лінгвістичного досвіду дітей, специфіки імпліцитного й експліцитного характеру їхніх знань про мову, емпіричного й наукового шляхів засвоєння мови та особливостей удосконалення мовленнєвих навичок і початкового формування мовленнєвих умінь.

Реалізація наступності в **організаційних формах** навчання опису проявляється у використанні їх з поступовим ускладненням: починати слід із звичних для дітей дидактичних ігор, що побудовані на мимовільних процесах, і поступово переходити до форм, які потребують від першокласників довільності. Серед організаційних форм, що використовуються в навчанні, є такі: *групові* (уроки, спостереження, дидактичні ігри, екскурсії тощо), *тематичні, інтегровані, комплексні*.

Групові організаційні форми застосовуються з метою удосконалення навичок будувати описи в певної групи дітей. Для мотивації дитячих описів добираються форми роботи, які активізують дитяче мовлення. Це різноманітні конкурси, вікторини, змагання, коли група ділиться на команди і розв'язує певні комунікативні завдання, мовні дидактичні ігри з елементами змагань, вправи, що зацікавлюють дітей щодо створення описів. Наприклад, під час опису портрета проводиться змагання: "Хто більше помітить красивих рис обличчя товариша", "Хто краще опише ляльку" і т. ін.

Тематичні уроки використовуються для ознайомлення першокласників з певним видом опису, осмислення його суттєвих ознак. На цих уроках діти не лише знайомяться з особливостями будови даного виду опису, а й усвідомлюють його структуру, вчать відбирати синтаксичний матеріал, що потрібний для його побудови, й контролювати процес створення власних описів цього виду.

Інтегровані уроки, у яких поєднуються елементи декількох уроків, використовуються під час навчання дітей 6-річного віку описам з метою повноти сприйняття та уявлення дітьми суттєвих ознак, притаманних описовим контекстам. Наприклад, на уроці з розвитку мовлення, коли діти знайомляться з художніми творами, у яких були описи природи, слід застосовувати елементи уроків з образотворчого мистецтва, тобто показ картин природи, а також підбирати відповідний музичний твір, при цьому дитина сприймає на слух, бачить зображення на картинці – зорове сприймання, і до того ж відчуває ритми відповідної музики, що сприяє творчій мисленнєво-мовленнєвій діяльності.

Комплексні уроки використовуються з метою закріплення вивченого матеріалу та виявлення вмінь та навичок дітей продукувати описи різних видів, усвідомлюючи їх зміст, структуру та особливості будови та побудови.

Під час навчання шестиліток опису на уроках, заняттях, у процесі ігор, екскурсій, спостережень необхідно використовувати такі форми роботи: *фронтальні, індивідуальні, індивідуально-групові* і т. ін.

Здебільшого слід надавати перевагу *фронтальним* формам роботи, але, коли потрібне додаткове пояснення дітям особливостей опису як функціонально-сміслового типу мовлення, можна використовувати й додаткову роботу з формування усного мовлення-опису, зокрема *індивідуально-групові* форми. *Індивідуальні* форми роботи з дітьми 6 років застосовуються у тому випадку, коли дитина не сприймала матеріал одночасно з групою, тому потрібно працювати з нею окремо. Їй пропонується виконати вправи та завдання в індивідуальному порядку, під постійним контролем і корегуванням процесу оволодіння вміннями будови описів. При необхідності індивідуальні форми роботи з дітьми використовуються і в післяурочний час.

Основною формою організації діяльності дітей є традиційний шкільний урок, на якому використовуються різноманітні методи: дидактичні ігри, мовленнєві вправи, вікторини, ігри-змагання тощо. При цьому розвиток

мовлення шестиліток відбувається не лише на спеціально відведених уроках з розвитку зв'язного мовлення, метою яких є навчання дітей будувати висловлювання-описи із спеціальним “будівельним” матеріалом для нього, а й на інших уроках, що передбачені навчальним процесом першого класу. Так, уроки з образотворчого мистецтва використовуються для ознайомлення першокласників з видами опису. Розглядаючи відповідні малюнки, діти одночасно вчаться добирати синтаксичні конструкції для опису портрета, пейзажу, давати характеристику головному герою чи словесно малювати натюрморт. На уроках з математики діти визначають місце знаходження предмета у просторі, напрямок руху предмета і разом з тим училися будувати опис дії та предмета з притаманною їм одночасністю, яка передбачає правильне використання видо-часових форм дієслів, зокрема теперішнього часу. На уроках читання знайомилися з різними персонажами та давали їм характеристику. Таким чином забезпечувалися міжпредметні зв'язки.

Крім уроку розвитку монологічного мовлення дітей – висловлювань-описів, слід використовувати екскурсії у природне середовище для ознайомлення з описом природи – пейзажем; екскурсії-огляди – для ознайомлення з певним предметом, його функціями та властивостями (це може бути окремий куточок інтер'єру кімнати – вікно, стіл), де дається його загальна характеристика; для навчання дітей складати описи натюрморту з дітьми проводиться “Свято квітів”.

Під час упровадження методики навчання опису дітей 6-річного віку доречним є використання лінгвістичних **засобів** навчання, які забезпечують ефективність розвитку мовлення дітей – мовний матеріал: словосполучення, речення, тексти; дидактичний матеріал: загадки, прислів'я, казки, приказки; наочний матеріал: підручники, книги для позакласного читання, предметні та сюжетні картинки, предмети, іграшки, об'єкти навколишньої природи; технічні засоби навчання: комп'ютерні програми, діaproектори (слайди), відеомагнітофон, телевізор, магнітофон. Застосування названих засобів навчання розраховано як на розвиток комунікативних навичок, так і на

усвідомлення дітьми особливостей структури й істотних ознак описів різних видів, на формування мовленнєвих умінь будувати описи. Використання наочного матеріалу сприяє правильному з'ясуванню дітьми особливих якостей та властивостей предмета, дії чи явища, що підлягали опису, подальшому наповненню власних описових контекстів доречним, точним і виразним мовним змістом.

Навчання шестирічок здійснюється у три **етапи**. Відповідно до **комунікативно-збагачувального етапу** формування мовленнєвих навичок дітей відбувається з урахуванням видів опису (портрет, пейзаж, характеристика, натюрморт, інтер'єр, опис дії, опис стану природи чи людини), обсягу опису (5-6 речень), кількості мікротем (3-4) та ступеня їх розгорнутості, інформативності опису (всіх якісних ознак), синтаксису зв'язного цілого і граматичних способів міжфразового зв'язку (займенниковий, числівниковий зв'язок, синонімічна заміна і т.д.), синтаксичних особливостей описів (характерних для них словосполучень та речень).

Когнітивно-збагачувальний етап навчання дітей передбачає усвідомлення змісту поняття “опис” як тексту, висловлення, осмислення його як одиниці мови за істотними ознаками, об'єктивацію опису і початкове оволодіння поняттям “опис”, тобто здобуття експліцитних знань.

На **мовленнєво-творчо-рефлексивному етапі** навчання дітей здійснюється згідно з формуванням умінь рефлексувати опис як особливу одиницю мовлення з початковим формуванням умінь вибирати і вживати доречні, найефективніші мовні засоби, що адекватні опису, вмінь контролювати й оцінювати власне мовлення й мовлення товаришів.

Робота з навчання дітей 6-и років засобами опису має здійснюватися згідно із запропонованими етапами. Зміст цих етапів реалізовується на кожному уроці, що забезпече єдність лінгвістичних знань та комунікативних умінь і навичок, доступність та поступовість введення нового змісту навчання,

а також поступальність дидактичного руху, послідовний зв'язок, взаємодію навичок, знань і умінь протягом усього навчального періоду.

Послідовність у роботі над описом проявляється у тому, що спочатку шляхом аудіювання та аналізу зразкових текстів-описів, насичених описовими синтаксичними конструкціями, вводяться у пасивний склад мовних засобів дитини відсутні в її мовленнєвому досвіді граматичні форми, притаманні опису. На цьому етапі навчання відбувається первинне сприйняття та осмислення дітьми 6-и років суттєвих ознак опису, розуміння змісту повідомлень, наявних у реченнях та виокремлення зв'язків реальності, виражених за допомогою опису.

Коли в дітей сформувалося мовне чуття описових граматичних форм, коли вони запам'ятали моделі описових синтаксичних конструкцій, відбувається, по-перше, збагачення усного мовлення дитини (говоріння) різноманітними описовими конструкціями, які необхідні в майбутньому для складання описів різних видів, а, по-друге, осмислення й усвідомлення шестилітками особливостей будови й побудови текстів описового типу.

Навчальна робота над описом завершується активним управлінням дитини в побудові різних видів опису як функціонально-сміслового типу мовлення. Це активізує розумову діяльність та творчість дітей 6-и років, а також сприяє повному осмисленню та усвідомленню особливостей опису як одного з видів монологу, рефлексії над власним мовленням і контролю над мовленням однолітків при створенні опису.

Отже, методика розвитку мовленнєвих умінь дитини в галузі опису як функціонально-сміслового типу мовлення – це не звичайне емпіричне засвоєння дітьми 6-річного віку словосполучень та речень, які можна використовувати при створенні описів різних видів, а багатогранний процес осмислення значення та необхідності добору його змісту, доречного відбору мовних засобів у мовленнєвій діяльності та рефлексія як над утворенням власного мовлення, так і контроль за мовленням однолітків. Цей перехідний етап у розвитку мовлення від неусвідомленого опанування мови в дошкільні

роки до свідомого і є сенситивним періодом, найоптимальнішим для реалізації наступності й розкриття потенційних мовленнєвих та інтелектуальних задатків дітей, які розкриватимуться при застосуванні даної методики.